

ЗЛИЯТ СВЕТОПОЛК: МИТ ИЛИ ИСТОРИЧЕСКА ИСТИНА?

(Към владетелския модел в Източна Европа през IX–X век)

Димитър Й. ДИМИТРОВ (Велико Търново)

Това, с което ние, българите, още от ученическите си години свързваме Светополк, е изгонването на Методиевите ученици от Великоморавия в услуга на Папството и най-вече на германското духовенство. Оттам нататък личността на великоморавския владетел е до голяма степен непозната за нас. Всъщност ние сме се превърнали волю-неволю в адепти на един от *черните* митове за Светополк, който в случая можем да назовем *славяно-византийски*. За Светополк можем да прочетем не особено добри неща още в германската и унгарската историографски традиции, като всяка от тях следва своите дълбоко субективни съображения. А можем ли да погледнем Светополк в една по-положителна светлина? Как бихме могли да оценим напъните на част от словашката историографска традиция да го изкара владетел-герой и първия истински словашки владетел? Какво всъщност представлява Великоморавия и къде се намира тя в голямата политическа игра на европейския IX век, включително и в контекста на Кирило-Методиевото дело?

Това са големи и важни въпроси, на които определено няма да можем да отговорим изчерпателно в рамките на един доклад или статия. Но нека все пак се опитаме да повдигнем някои въпроси. На първо място, кой е Светополк?

Това, което знаем от *Фулденските анали*, *Прюмската хроника* на абат Регинон, житията на Методий и Климент Охридски, *Чешката хроника* на Козма Пражки, *Далимиловата хроника* и папската кореспонденция, е приблизително следното: Светополк (Сватоплук в словашката и чешката традиция, Звентиболд в някои от германските извори) е моравски княз и племенник на Растица (Ростислав). Някъде към 870 г., след конфликт със своя чичо, Светополк го предава на Карломан, сина на Людовик Немски и по това време управител на Бавария и днешна Австрия. През 871 г. самият Светополк попада в германски плен, но е освободен. Управлението му минава в сложна игра с германските владе-

тели на запад от него — херцози на Каринтия и Бавария, крале на Източноевфранкското (Германско) кралство и свещени римски императори. Тази политическа игра преминава през възходи и падове, с дипломатически усилия за мир или войни — кога успешни за Светополк, кога не. Великоморавският владетел успява да стане кръстник на сина на Арнулф, който получава името Звентиболд. Според Фулденските анали, обаче, Светополк се оказва неблагодарен към Арнулф, заради което е разбит и загива при не особено ясни обстоятелства някъде към 894 г. Политическата ситуация се усложнява от намесата и на други фактори — Българската държава на Борис и Владимир (Расате), както и нахлулите по това време в Панония маджари, които ще се превърнат в страшилище за Европа през следващия половин век. Въпреки всичко Светополк разширява своите владения и през 80-те години на IX век папа Стефан V се обръща към него като „крал на славяните“ (*Zventopolco regi Sclavorum*)¹.

Не по-малко сложна е и вътрешната ситуация във Великоморавия, ако въобще можем да я определим като 'вътрешна'. Всъщност т. нар. Велика Моравия (такава е тя за Константин Порфирогенет, западните извори предпочитат *славянското княжество* и съответно княз на славяните, т.е. *dux/rex Sclavorum/rex Marahensium Sclavorum*) представлява сложен конгломерат от владения и квази-държавици, в чиято основа стоят старите моравски владения около Велехрад и присъединеното към тях Нитранско княжество. Под властта на Светополк обаче в една или друга форма и в различен период от време се намират Блатненското княжество на Коцел в днешна Западна Унгария, чешкото (бохемско) княжество на Борживой, земите в Южна Полша (района на Краков и Горна Висла), както и панонска, или посавска Хърватия (Славония). Всъщност тази

¹ Althoff, G. "Zur Bedeutung der Bündnisse Svatoplucks von Mähren mit Franken". — *Symposium Methodianum : Beiträge der internationalen Tagung in Regensburg 1985 zum Gedenken an den 1100 : Todestag des hl. Method* (eds. Trost, K., E. Völkl, E. Wedel, *Selecta Slavica* 13, Neuried : Hieronymus, 1988), 13—21; Havlík, L. E. *Svatopluk Veliký král Moravanů a Slovanů*. Brno: Jota, 1994; Bowlus, Ch. R. *Franks, Moravians and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788—907* (University of Pennsylvania Press, 1994); Kučera, M. *Král' Svätopluk* (Martin : Matica slovenská, 2010); Homza, M. "Metodologické východiská bádania stredovekých a ranonovovekých narácií o Svätoplukovi I". — *New Historical Perspectives* III/2 (Trnava, 2013), 29—50. Виж и изворите, отнасящи се до Великоморавия и Светополк в ЛИБИ, т. II (Фулденски анали, Покръстването на баварци и каринтийци, писмата на папите Йоан VIII и Стефан V, Прюмската хроника на абат Регинон, Италианската легенда, Хрониката на Херман Аугийски и преписите на Райхрадския протоиерей и на Пражкия епископ Север).

своеобразна средноевропейска империя се държи най-вече на авторитета и енергичността на Светополк и след неговата смърт, при неговите наследници Светополк II и Моймир II тази ранносредновековна по своята структура държава се разпада бързо на съставните си части и става лесна плячка за прииждащите маджари.

Това най-общо знаем за Светополк. Към посочените по-горе извори трябва да добавим още *Хрониката на дуклянския презвитер* (известна още по една от своите части като *Барски родослов*), която дава сведения от полулегендарен или откровено легендарен характер. Светополк (Светопелек в текста) е представен в глава IX от текста като хърватски княз и син на Звонимир, действието се развива в Далмация, а в изложението е намесена и мисията на светите братя Константин и Методий. Самата хроника също представлява проблем, защото нейното датиране се разполага в широкия спектър от късния XII до ранния XVII век. Светополк е представен в изключително позитивна светлина като най-християнския владетел, управлявал славяните във време на своеобразен „златен век“, но предвид приказно-легендарния характер на изложението трудно бихме могли да възстановим каквото и да било по отношение на историческия Светополк. За нас това е просто пример за предлагането на един изключително позитивен образ на моравския владетел. Същото се отнася и за известието в глава 41 на *За управлението на империята* на Константин Порфирогенет, където се разказва за Светополк (Сфендопелос) и неговите синове, на които той демонстрирал значението на единството и разбирателството чрез снопа от пръчки — история, която ще бъде приписана през нашето Възраждане (ако не и по-късно) на Кубрат и неговите синове².

² Moravcsik, G., R. J. H. Jenkins. *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando imperio* (Budapest, 1949), 181 (..моравският архонт Светополк, мъжествен и страшен за своите съседи..). Всъщност историята за снопа пръчки (или копия) е много стара, присъства още в една от басните на Езоп, а по-късно е заета от Плутарх (или по-вероятно Псевдо-Плутарх, в *Изречения и отговори на царе и полководци*, част от *Moralia*) и разказана за владетеля от II век пр. Хр. на причерноморските скити Скилур. Тази история (за 'Скилор') влиза в *Рибния буквар* ('Братска любов'), а по-късно и в Петко Славейковите „Кратки приказки за децата“ (1870). Някъде в късната възрожденска или дори следосвобожденска епоха започва да се свързва с Кубрат и неговите синове. За т. нар. *Хроника на дуклянския презвитер* виж изданието на Мијушковић, Сл. Ур. Летопис Попа Дукљанина (Титоград, 1967.).

Историческият Светополк, възприеман противоречиво от съвременниците си, дава повод по-късно на най-различни интерпретации, които лягат в основата на митология, предимно в отрицателна насока. От негативните митове за Светополк трябва да посочим три, формирани от определени политически и историографски традиции. На първо място, както вече споменах, е славяно-византийската версия на *черния мит*, свързана с изгонването на учениците на Методий. На следващо място е чешко-германската версия, представена най-добре от *Фулденските анали* и хрониката на Козма Пражки. На трето място бих посочил маджарската версия, за която също ще стане дума по-долу³.

Славяно-византийската версия на черния мит има и своите ясни византийски корени. Да вземем житието на Климент Охридски, дело на охридския архиепископ Теофилакт⁴. Авторът на това житие е изкушен от актуалните дискусии между Рим и източните Църкви, в които и той активно участва. Затова франкските (или германските) духовници се превръщат вече в еретици, които учат за изхождането на Св. Дух и от Сина. Тези „еретици“ спечелили на своя страна и Светополк, който е определен като „човек груб и неразбиращ доброто“, който „робувал на плътските удоволствия и се търкалял в калта на нечистите дела“ (гл. 18). „Поквареният“ Светополк се отнасял към Методий като към враг, но криел злите си помисли приживе на великия солунчанин (гл. 19). При това бил твърде „тъп“ и необразован, та лесно застанал в спора на страната на германските духовници срещу учениците на Методий (гл. 31—32). Разбира се, този доста негативен образ на Светополк, не лишен от откровени обиди, е създаден на базата на определена традиция, но вече в условията на късния XI и ранния XII век, когато отношенията между Рим и Константинопол се изострят и двата църковни центъра започват да си разменят обвинения в ерес и схизма. Дискусията на Горазд и Климент с германските духовници, например, е напълно анахронистична и би могла да намери място единствено в диспутите от времето на Комнините, не и по-рано. Самият Теофилакт е автор на подобни полемични съчинения. Показателно е, че в *Пространното житие на Методий*, което е много по-близко до времето, за което разказва, Светополк е представен в една по-скоро положителна, или поне неутрална, светлина. Във всички случаи моравският княз цени делото на светите братя, а политически се стреми да балансира между силното германско лоби и

³ Kučera, M. „Velká Morava a slovenské dejiny“ — *Velká Morava a počátky československé státnosti* (eds. Poulík, J., B. Chropovský, Praha/Bratislava: Academia, 1985) 245—272.

⁴ Милев, А. *Гръцките жития на Климент Охридски* (София: БАН, 1966).

византийско-славянското, като търси и папския арбитраж. В писма от 879 г. папа Йоан VIII упреква Светополк за отклоненията от правата апостолическа вяра в неговите владения и изисква идването на Методий в Рим. След като е убеден от Методий, папата променя тона и в писмо до Светополк от юни 880 г. (*Industriae suae*) дава отново зелена светлина за литургията на славянски език в земите на княза. Същевременно обаче Вихинг е назначен за епископ на Нитра. Проблемът за папството идва не толкова от славянското богослужение, колкото от практикуването на византийския (гръцки) ритуал и възможното влияние на Константинопол върху делата на Средна Европа. Светополк е принуден да вземе решение, съобразявайки се с папското мнение. След смъртта на Методий, папа Стефан V изпраща ново писмо до Светополк (*Quia te zelo*). То акцентира върху латинския ритуал и изисква премахването на византийския от моравските земи, наричайки разпространяването от Методий учение „суеверие“ (*superstitioni*). Това в крайна сметка довежда до изгонването на учениците на Методий, които поддържат тесни връзки с Константинопол и отказват да се подчинят на папските разпоредби.

Великоморавия на Светополк имала трудни и предимно враждебни отношения с Българската държава на Борис. През 883 г. български войски нахлули в пограничната област с Моравия, вероятно откъд река Тиса, и подложили на опустошение тези райони, както разбираме от *Фулденските анали*. Най-вероятно този поход следва хронологически неуспешната българска кампания в Сърбия, довела до пленяването на Владимир Расате и редица български боили⁵. Българската държава демонстрира активност в различни посоки — Западните Балкани, Среден Дунав и Тиса, Трансилвания. Това са територии, които влизат в сферата на влияние на засиления Светополк или поне са следени внимателно от моравския владетел. През 892—893 г. бил скрепен нов българо-германски съюз между Владимир Расате и Арнулф с посредничеството на зависимия и от двете страни посавски хърватски княз Братислав. Българите се задължили да не изнасят трансилванска сол за Великоморавия. Този съюз имал вероятно и анти-византийска насоченост. Тези факти се знаят отдавна, но рядко се свързват с делото на Методий и неговите ученици. Както добре се знае, след смъртта на Константин-Кирил неговият брат Методий бил назначен с була на папа Адриан II за архиепископ на Панония с център Срем. Историческата област Панония включвала част от земите на Растица и Светополк на юг и югоизток от Татрите и Чешката котловина, включително земите на

⁵ Павлов, Пл. „Сърбия в политиката на княз Борис-Михаил (852—889) и цар Симеон Велики (893—927)“ — ел. списание *LiterNet*, 24.05.2009, 5 (114). Авторът датира сръбския поход към 880 г.

зависимия от Светополк княз Коцел (най-общо днешна Западна Унгария), но също и Посавска Хърватия, по това време зависима от Източнофранското (Германско) кралство, а на моменти и от ефимерната „империя“ на Светополк. Великоморавия и Хърватско граничели с обширната и мощна Българска държава, с която имали нееднозначни отношения, като на моменти тези държавици изпълнявали ролята на буфер между България и германските земи. Самият Срем, старият римски Сирмиум, се намирал в пределите на Българската държава. По тази причина Методий бил всъщност титулярен сремски архиепископ, който резидирал ту в Блатноград, ту в преките владения на Светополк, в района на Велеhrad, Нитра и Тренчин. С назначаването на Вихинг за епископ на Нитра обаче задачата на Методий се усложнила. Исторически Панония се считала за част от някогашната Западна Римска империя и на префектурата Италия, без района на Срем, който след Диоклециановите реформи бил част от префектурата Илирик. По тази причина Папството разглеждало тези земи като неотменна част от сферата на своето влияние и това по принцип се признавало и в Константинопол. Византия обаче не се отказвала от влияние в района и в този контекст трябва да поставим мисията на Константин и Методий. Солунските братя успели да издействат, и то неведнъж, от папите разрешение за славянското богослужение, но не и отстъпки по отношение на църковния ритуал. Всъщност основните подозрения на Папството не били толкова за езика, на който служи Методий, а дали спазва римския ритуал, или се е отклонил по посока на гръцкия. Същевременно Методий не прекъсва контактите си с Византия, при това на най-високо ниво. През 881—882 г. Методий е извикан в Константинопол лично от император Василий I чрез пратеничество до Светополк. След като запазили при себе си един свещеник и един дякон заедно с книгите, императорът и патриархът изпратили обратно Методий, учениците му и вероятно още книги за превод. Очевидно моравската мисия продължава да се радва на сериозна византийска подкрепа.

А къде е мястото на Светополк в тази сложна политическа игра? Светополк, заедно с чичо си Ростислав (Растица) и Коцел, сина на Прибина, имали основополагаща заслуга за организирането на моравската мисия. През по-голямата част от времето Методий имал неговата подкрепа. Светополк обаче не може да си позволи пълна самостоятелност. От една страна, той трябва да се съобразява с папите, които на моменти са благосклонни към мисията на солунските братя, до голяма степен и под влияние на сближаването на Папството с Византия, но в други случаи действат категорично срещу и в полза на германското духовенство. То получава естествено и защитата на германските велможи и кралство, с

които Светополк трябва да се съобразява през целия си живот и управление. Същевременно Великоморавия на Ростислав (Растица) и Светополк се стреми към стратегическо (както бихме казали днес) съюзничество със засилващата се Византия, а в тази сметка влиза и въздържането на агресивната на моменти Българска държава. Прочутата война от 863 г., довела до християнизирването на България, също е координирана акция между Византия и Великоморавия. Борис се опитва да лавира между двата „блока“, като България активно търси връзки с Германското кралство. Дори мирът с Византия след 863 г. не успява да възпре българските атаки в земите на Ростислав (Растица) и Светополк, както и в сръбските и хърватски земи. Нещо повече, България се стреми към хегемония в района на Западните Балкани и Средна Европа именно в конкуренция с Византия, която пък е успяла да формира темата *Далмация* по това време. Договорът на Владимир Расате с Арнулф се вписва в този политически контекст, с дипломатически курс, който аз бих дефинирал като явно агресивен по отношение на Средна Европа и Западните Балкани и в някакъв смисъл, макар и доста субтилно и недекларирано, по отношение на Византия. От друга страна, включването на младата Българска Църква в константинополската орбита след 870 г. води неминуемо до охлаждане на отношенията с Папството и отчаяните писма на папа Йоан VIII го доказват. Както знаем от *Пространното житие на св. Климент Охридски* (87), българският владетел „жадувал за такива мъже“, тоест, за учениците на Константин-Кирил и Методий, които пък от своя страна „закопнели за България“. Самият факт, че титулярният център на Методиевата архиепископия е в българските предели и неговият диоцез включва и български земи, е много показателен. В кризата, провокирана от „българския въпрос“ през IX век, папите ще настояват за техните права върху Илирик, т. е. върху западните и централните Балкани, отнети им от император Лъв III в самото начало на иконоборческата криза. Подкрепяйки Методий, иначе византийски мисионер, папите се опитват не само да задържат традиционния си контрол над района на Средния Дунав, но и да настъпят в българските предели, загубени до голяма степен след злополучния за Рим събор от 869—870 г. В крайна сметка в Папството надделява другата линия, свързана с подкрепата на традиционно вярното им германско духовенство. Светополк предпочита да задържи лоялността си към Рим в църковно отношение и в резултат на това изгонването на учениците на Методий след решителната намеса на папа Стефан V изглежда повече от логично. България пък има двойна полза от подкрепа на Кирило-Методиевото дело, доколкото има възможност да въведе в богослужението език, разбиран от подавяващото мнозинство от българското и славянско население, както и да утвърди по възможност

един по-самостоятелен статут на своята Църква — стара, отколешна Борисова мечта.

Германо-чешката *черна легенда* започва с *Фулденските анали*, в които моравският княз е представен като кръвожаден злосторник, копнеещ за войни и клетвоотстъпник, нелоялен към своя кръщелник Арнулф⁶. Подобни възгледи, но вече не толкова едностранно негативни, срещаме в *Чешката хроника* на Козма Пражки и в *Далимиловата хроника*, тоест, в чешката (бохемска) историографска традиция, която дължи много на германските източници. От по-късна перспектива тази германо-чешка традиция представя своето собствено разбиране за рицарско поведение в едно феодално общество, в което спазването на клетвата за вярност е от първостепенно значение. От по-близките до историческия Светополк германски извори не всички са толкова негативно настроени. Абат Регинон констатира смъртта му и го определя като умен и достоен владетел⁷.

Третата *черна легенда* възниква в унгарския кралски двор и сравнително късно — вероятно през 13 век, по времето на крал Бела IV (1235—1270) и намира своето пълно развитие в *Голямата унгарска хроника* от XIV век. Там Светополк е описан като неразумен и алчен владетел, полacomил се за един бял кон и излъган хитро от маджарския пратеник, който купил от него моравската земя. Тази тема е част от една европейска типология, на която няма да се спираме тук. Така в един полу-приказен вид е представено справедливото от маджарска гледна точка завладяване на Панония от благороден конен народ, който е дарен от Господ подобно на древните израелити в Ханаан. Смъртта на Светополк е представена крайно неясно — в единия случай той изчезва, в другия се удавя в Дунав. В случая очевидно става дума за *damnatio memoriae*, както и за създаване на политически мит за вътрешна и външна употреба от страна на засилващото се Унгарско кралство⁸.

⁶ *Magnae Moraviae Fontes Historici (MMFH)*, vol. I, *Annales Fuldenses*, 120: "Zwentibaldus, dux Moravorum et vagina totius perfidiae..".

⁷ *MMFH*, vol. I, 139—140: "Circa haec etiam tempora Zuentibolch rex Maharensium Sclavorum, vir inter suos prudentissimus et ingenio callidissimus, diem clausit extremum."

⁸ Унгарските хроники и ролята им при формирането на *черния мит* за Светополк са подробно разгледани от словашкият медиевист М. Homza в статиите му "Stredoveké korene Svätoplukovskej tradície u Slovákov" и "K argumentácii o kráľovskom titule Svätopluka I. († 894)", чиято публикация предстои. Виж и английското издание на интересната хроника на Шимон от Кеца — Veszpremy, L., F. Schaer (eds.) *The Deeds of the Hungarians* (Budapest : CEU Press, 1999).

Козма Пражки обаче представя Светополк и в една по-положителна и малко озадачаваща светлина. След като съдействал за покръстването на чешкия княз Борживой от Методий, Светополк се покаял за греховете си — войните, убийствата и клетвоотстъпничеството по отношение на Арнулф — и напуснал войсковия лагер, в една тъмна гора под хълма Зобор (или Зобер, евентуално някъде около Нитра, ако не и в самия град) убил коня си, закопал меча си, облякъл се в монашеско расо и прекарал остатъка от живота си като отшелник⁹. Това ни навежда на мисълта за характерния топос на покаялия се владетел, който умира като монах. В последно време изследователите, особено в Словакия, са изкушени да търсят връзка с култа към св. Сворад, както и остатъци от евентуално съществувалото *Житие на Светополк*, преиначено и използвано като база за животоописанието на злощастния унгарски владетел Соломон от XI век (крал от 1063 до 1074), който също напуснал войската си, покаял се и станал монах-отшелник. Историческият Соломон всъщност загива в битка при Одрин през 1187 г. като съюзник на печенезите срещу Византия, но по-късните унгарски хроники го представят като монах, оттеглил се доброволно от светския живот¹⁰. Твърде любопитно е, че на базата на полу-легендарните сведения от хрониките е създадено *Житие на св. Соломон* и той е почитан като унгарски владетел-свещец през XVII и XVIII век, като влиза и в *Acta Sanctorum* за месец септември, но с течение на времето култът към него замира и днес този своеобразен предател на Унгарското кралство (доколкото след абдикацията си воюва заедно с печенезите срещу Унгария) не се радва на особена почит в историческата памет. Соломоновото скиталчество се свързва, може би малко анахронистично, с Далмация — Биоград и Пула, където умира, докато това на Светополк насочва повече към района на Нитра или Тренчин в днешна Западна Словакия. Легендата за краля-монах Светополк навлиза в католическия свят. От особено значение за нас е *Венецианската хроника* на Андреа Дандоло от XIV век, в която случаят с „далматинския крал Светополк“ е съпоставен с този на Борис-Михаил, покаялият се владетел, който ослепил сина си¹¹. В случая с бенедиктинския менологий на Габриел Бучелини от средата на XVII век обаче кралят-отшелник-свещец е Светополк II, последният владетел на Великоморавия и трагичен образ сам по себе си. Контаминацията между Светополк баща и син прави

⁹ *Cosmas Pragensis. Die Chronik der Böhmen* (ed. B. Bretholz, Berlin 1923), I. 14 (32–34).

¹⁰ *Sopko, J. Kronika uhorských králův zvaná Dubnická* (Budmerice : Vydavatel'stvo Rak, 2004), 86–87.

¹¹ *Magnae Moraviae Fontes Historici (MMFH)*, vol. IV, 421–422.

ситуацията достатъчно сложна. Всъщност в късните предания именно Светополк II е обявен за човека, обидил Методий, като прекъснал грубо богослужението му, тоест, вината за изгонването на учениците на Методий пада върху него, както и задължителното покаяние след това. Тази версия се съдържа в *Хрониката на Пишибик Пулкава от Раденин*, създадена през XIV век под прекия надзор и влияние на император Карл IV Люксембург¹². Светополк, съгрешил по отношение на Арнулф, бил нападател от германци и маджари и се оттеглил като пустинник (мястото у Пулкава е наречено Рембот). Вината обаче е прехвърлена върху неговите синове, които управлявали зле. Връщайки се от лов, Светополк II грубо нарушил литургията на Методий, като влязъл в Божия храм с кучетата си¹³. Това е опит за реабилитация на стария Светополк, както и обяснение за края на Великоморавия, която била прокълната от Методий. Любопитното в случая е, че в рамките на общата концепция на Карл IV за *translatio imperii* Великоморавия заема мястото на държава, предхождаща Чешкото кралство (нещо, което загатват Козма Пражки, т. нар. *Кристианова легенда* и *Далимиловата хроника*). Карл IV е известен още със симпатиите си по отношение както на византийската имперска традиция, с която се родее, така и с делото на светите братя и славянското богослужение¹⁴. Както видяхме, към положителния образ на Светополк добавя щрихи и пълната иначе с легендарни сведения *Хроника на дуклянския презвитер*. Там Светополк е представен като славен владетел на славяните (*Regnum Sclavorum*), който приел светото кръщение за себе си и народа си от св. Константин Философ и въвел справедливо управление в духа на християнските ценности и добрия порядък. Неговото дело обаче е разположено в хърватските земи и Далмация. Според Н. Драгова зад името на боголюбивия владетел на Дукля и Далмация Светополк/Светоупелек вероятно стои българският кан/княз Борис¹⁵.

Споменът за много от владетелите, особено тези от Ранното средновековие, следва няколко типологически линии. Ще оставим настрана

¹² Emler, J., J. Gebauer (eds.). *Kronika Pulkavova (Die Pulkava-Chronik)* (Fontes rerum Bohemicarum V. Praha, 1893), 16–17; *Kronika Pulkavova* (Vydanie Palackého spolku historie, 1901), 220–221.

¹³ Този мотив бе използван произволно от българската кинематография, за да представи в изключително негативна светлина Владимир Расате.

¹⁴ Виж моята статия „Щрихи към византийско-чешките контакти и взаимни влияния през XII–XV век“ — *Търновска книжовна школа*, IX (В. Търново, 2011), 501–515.

¹⁵ Драгова, Н. „Мавро Орбини и българските историци през XVIII век“ — *Мавро Орбини. Царството на славяните* (София, 1983), 15–18.

владетеля-основател на държавността или владетеля-законодарец и ще наблегнем на владетеля-покръстител, владетеля-покаял се монах и владетеля-свещец. Списъкът на владетелите-покръстители не е малък. Прототипът, който обаче не винаги е следван сяпо, е този на първия християнски император Константин Велики. Списъка можем да продължим, без да претендираме за пълна изчерпателност, с владетеля на франките Хлодвиг, англо-саксонския крал на Кент Етелберт, нашия Борис-Михаил, християнизатора на Киевска Рус Владимир, покръстителя на Унгария Стефан-Войк, както и норвежкия св. Олаф. Владетелят-покръстител обикновено има и заслугата за изграждане на църковната организация, основаване на манастири и подкрепа за християнската книжнина. Обичайната практика е владетелите-християнизатори да бъдат канонизирани за светци. Понякога това става скоро след смъртта им, какъвто е случаят със св. Етелберт и св. Олаф, макар и ролята на втория в християнизацията на Норвежкото кралство да е твърде спорна. Сравнително ранна е канонизацията на св. Стефан Унгарски, вероятно преди края на XI век. Значително по-неясен е случаят с българския владетел Борис-Михаил и руския Владимир. Култът към св. Владимир, както и навлизането на неговия образ в народното творчество, е сравнително късен продукт, резултат от раздробяването на руските земи и монголското нашествие, които провокират спомена за силния и справедлив християнски владетел, управлявал в златни времена. Можем да предполагаме и за ранната канонизация на Борис, вероятно по време на управлението на неговия син Симеон. Това, което прави впечатление, е постепенното заглъхване на култа към св. Борис-Михаил. Дали това се дължи на изчезването на неговите мощи, за съществуването на които в по-ранна епоха твърди Теофилакт Охридски в *Мъченичеството на 15-те тивериуполски мъченици*, е трудно да се каже. Според Д. Чешмеджиев култът към Борис-Михаил (с акцент върху християнското му име) бил погълнат от този към Архангел Михаил, популярен в българските земи¹⁶. Дали пък по-трайният култ към светия цар Петър не го е изместил? Петър се превръща в българския *rex perpetuus*, владетелят-еталон подобно на св. Стефан в Унгария, св. Вацлав

¹⁶ Чешмеджиев, Д. „Към въпроса за култа на княз Борис-Михаил в средновековна България“ — *Исторически преглед* 3—4 (1999), 158—175. Виж и класическото изследване на В. Гюзелев *Княз Борис I* (София, 1969), специално страници 459—497. Виж също Георгиева, Н. „Към въпроса за почитането на княз Борис като светец“ — *Кирило-Методиевски студии* 8 (1991), 178—188; Драгова, Н. „Фрагменти от старобългарското житие на свети княз Борис в балкански средновековни творби“ — *Литературознание и фолклористика. В чест на 70 год. на акад. П. Динев* (София, 1983), 93—100.

в Чехия или св. Олаф в Норвегия¹⁷. Не случайно и Делян, и Константин Бодин, и Теодор, по-старият от братята Асеновци, приемат това свещено царско име, както сърбите възприемат, вероятно „по унгарска линия“, владетелското име Стефан. Във всеки случай култът към св. Борис-Михаил има нужда от реновиране в една по-късна епоха, която достига до Възраждането и формирането на националната идея, включително и по отношение на българската история. С името Михаил обаче българският владетел-покръстител влиза в народната памет и е засвидетелстван в редица апокрифни съчинения, включително като „Михаил каган“ и „Михаил цар“. „Заглъхването“ на владетелския култ обаче не е само български феномен и може да издаде и определено византийско влияние. Като ревностен християнин и привърженик на официалната ортодоксална линия, управлявалият между 450 и 457 г. Маркиан, който свикал и Халкидонския събор от 451 г., е канонизиран за светец заедно със своята съпруга Пулхерия, а празникът им бил на 17 февруари. Днес празникът им не е запазен, но откриваме очевидни следи от култа към император Маркиан в житието на св. преподобни Маркиан, когото нашата Църква почита на 10 януари. Известен е и случаят с никейския император Йоан III Дука Ватаци (1221—1254), който също бил канонизиран за светец някъде преди края на 13 век и около мощите му в манастира Сосандра до Нимфеон се развил култ. В синаксарите се почита като св. Йоан Милостиви, а денят на неговата почит е 4 ноември. Житието му е изготвено не по рано от късния XIV век, а канонизацията се осъществява през XVII век. Култът му обаче остава регионален, в Западна Мала Азия, и с течение на времето се развива и изчезва¹⁸. Този византийски феномен на изчезващите владетелски култове се обяснява, но не чак толкова аргументирано, с доминиращата позиция на светия и равноапостолен Константин в контекста на императорската традиция. Както вече видяхме, нерадостната съдба на един владетел, в случая унгарският крал Соломон, може да доведе до канонизация и почитане на неговите мощи за известно време, но преосмислянето на политическите събития по-късно да доведе до отпадане на култа.

Покаяният се владетел, който завършва живота си в манастир, не е толкова често разпространен типаж в европейското средновековие. Първият полски крал Болеслав II Щедри (1058—1079, крал от 1076), съвременник на Соломон, вероятно е убит в унгарския кралски двор, макар

¹⁷ Чешмеджиев, Д. „Император Константин I Велики и Борис I Михаил: Победата над езичниците“ — *Ниш и Византија VI* (2008), 357—368.

¹⁸ Constantelos, D. „Emperor John Vatatzes' Social Concern: Basis for Canonization“ — *Kleronomia* 4 (1972), 92—104.

и по-късно да се появява легендата за замонашилия се в Рим владетел. Болеслав и Соломон определено не са типичните владетели-монаси по две основни причини: първо, тяхното покаяние и замонашване не е категорично доказано и граничи с легендата, и второ, те трябва да се покаяват за не особено достойния си живот. На полския крал Болеслав се приписва дори убийството на краковския архиепископ Станислав.

Друг е случаят с Борис-Михаил, макар че нашата историография отдавна е добавила мотива за покаянието, причинено от избитите представители на възстаналите боилски родове. Твърде вероятно е като монах да е завършил живота си и Борисовият внук Петър, макар че идентификацията с Петър Черноризец да си остава проблемна. Дали става дума за византийско влияние? Не рядко византийските василевси приемат на смъртния одър монашеската *схима*, понякога следвайки пряко аналогията с Иисус Христос. Оттеглянето в манастир обаче е по-често резултат от насилствено сваляне от властта — бих припомнил примерите с Роман Лакапин през X век и Михаил VII Дука през следващия XI век. В случая с Борис-Михаил става дума за доброволно оттегляне от грешния живот, последвано от покаяние, служба на Христа и подготовка за вечния живот. Разбира се, Борис-Михаил продължава да следи ситуацията в страната, да се намесва, когато се налага (той го прави поне два пъти) и да влияе пряко върху насоките на държавното развитие. Дали Борис е продължавал да бъде владетел и монах едновременно — каквито идеи се прокрадват в последните години — е крайно съмнително.

Възниква въпросът дали Светополк не принадлежи към тази сравнително рядка типологична линия? Това, което категорично разграничава Светополк от Борис-Михаил е, че в случая с българския владетел имаме неоспорим исторически факт, потвърден в много и различни извори, докато при Светополк става дума по-скоро за легенда, което не изключва наличието на някаква историческа основа. В това отношение Светополк се родее повече със Соломон и Болеслав Щедри. На следващо място, Светополк не успява, за разлика от Борис, да се наложи като владетел-християнизатор, покаял се грешник и монах, а въпросът за възможната му канонизация продължава да виси единствено в сферата на хипотезите. Във всички случаи Светополк има „нешастието“ да бъде последният силен владетел на погиналата Моравска държава, а нейната история е интерпретирана по-късно главно от нейните традиционни противници, като Германската (Свещена Римска) империя и Унгарското кралство. Дори и Светополк да е останал в народната памет като силния владетел и светец, тази позитивна линия в неговото представяне е старателно задушена, включително и във византийско-славянската традиция, и нейното реновиране се оказва невъзможно.

Аналогии могат да бъдат направени и със сина и наследника на Борис — Владимир (Расате). Подобно на Владимир, и Светополк е очернен без мяра в съвременната му и по-късна изворова традиция в името на определена политическа конюнктура. Вече става все по-ясно, че при Владимир „езическа реакция“ в пълния смисъл на думата не е имало и очерненият образ на този български владетел се дължи на неговия наследник и брат — Симеон, който го сваля от трона, а в този преврат участва и Борис, очевидно на страната на Симеон. Можем само да гадаем за истинските причини, но е ясно, че става дума за династичен конфликт, а може би и за различни идеи и приоритети по отношение на вътрешната и външна политика на държавата. Подобно на Владимир, и Светополк се оказва често пъти неудобен на германските си съседи, а послушанието по отношение на Папството му коства традиционните близки и съюзнически отношения с Византия. Що се отнася до отношенията му с България, те са преимуществено враждебни. Моравската мисия приключва в контекста на тази политическа конюнктура, а държавата на Светополк ще бъде пометена скоро след неговата смърт от маджарските нашественици. Бенедиктинският манастир в Нитра ще пази нещо от спомена за Светополк и неговото време, но реанимирането му като „вечния крал“ на словациите не е нищо повече от модерен повик за утвърждаване на националната идентичност в исторически план.